

Българите в Северното Причерноморие
изследвания и материали
том шести

ЗА ЕДНА ЛЕКСИКАЛНА ОСОБЕНОСТ В ГОВОРА НА
С. КРИНИЧНОЕ, ОДЕСКА ОБЛАСТ

Любка Стоичкова

Днешните българи от Криничное наричат селото си [Чушмелй], а в “Атлас болгарских говоров в СССР”, издаден през 1958 г., говорът му е посочен като най-яркия представител на т. нар. Чушмелийски тип говори.

Интересът към историята, етнографията и езиковите особености на Криничное е разбираем. [Чешмà варуйта] – това е названието, дадено на селото от първите заселници – е една от най-старите български колонии в Бесарабия: по официални данни тя има почти двувековна история. И ако етнографската специфика на селото, описана още от Н. С. Державин, може само да бъде допълвана, езиковите му способности са предмет на дискусии между различни поколения лингвисти. Съртски или рупски е в основата си говорът на [Чешмà варуйта]? Отговорът на този въпрос излиза извън рамките на диалектната лингвистика и, поставен в по-широк контекст, може да ориентира изследвачите в историческите корени на българските колонисти, заселили се в това село (по официални данни) през 1812 – 1814 г.

Върху тази плоскост трябва да се оценяват становищата на Л. Милетич и Б. Цонев; на Е. Чешко и други участници в диалектоложката експедиция, направили своите езиковедски проучвания през 1949 г.; на Хр. Холиолчев, който, като проследява генезиса на населението в Североизточна България (Български диалектен атлас, т. II, част II, кола I), насочва вниманието към нов подход при проследяването на пътя на нашите имигранти в Бесарабия; на Ст. Стойков, който прави преглед на рупските особености на съртския говор, красноречиво поставяйки рупските в кавички, за да подчертае

абсолютната автономност на съртския говор в рамките на мизийските говори.

На фона на тези глобални проблеми всеки частен случай, какъвто е лексикалната особеност 'лети дъжд' [литѝ дѣш], типична само за говора на Криничное (имаме предвид Бесарабия и Приазовието), има за цел да проследи:

1. Семантичното вариране на глагола *летя*, който като определяемо на съществителното име *дъжд* се проявява със своето несвободно, устойчиво, фразеологически свързано значение.

2. Предвид употребата на израза [литѝ дѣш] (с книжовен еквивалент *вали дъжд*) в диалектното членение на държавната ни езикова територия, ще се опитаме да интерпретираме проблема за родовия корен на българските имигранти от Криничное.

I. Един от най-използваните подходи при изучаването на семантичната структура на думата, и в частност на диалектните лексикални единици, е определянето на краен брой лексико-семантични варианти на всяка отделна дума, което се осъществява в рамките на системен семантичен контекст¹. Иначе казано, "всяко значение на многозначната дума се реализира в определени съчетания"², т. е. в минимален лексически контекст. Именно в него полисемантичната дума се проявява като "семантично реализуема", а другата лексема е "ключова"³ (под "семантично реализуема дума" се разбира определяемата, зависимата формално и семантически единица, а "ключова" е определящата, семантически автономна лексема).

Оценена по този начин, семантичната структура на определяемата дума е в различна степен зависима от определящата. Лексико-семантичният вариант, който е синтагматически най-свободен, носи прякото значение на единицата, защото то е "непосредствено свързано с отразяването на явленията, с първичната общоприета употреба на думата"⁴.

Върху този принцип, като се изхожда естествено от прякото значение на основния лексико-семантичен вариант, което по своята същност е семантически свободно, неутрално, по степен на отдалеченост от него се извеждат производните значения, чиято връзка с означаваното понятие е по-опосредствена⁵.

Ето как е формулирано основното значение на глагола *летя* в "Речник на български език", т. VIII, С., 1995, с. 627: За птица или насекомо – движа се, премествам се във въздуха, като размахвам крила; хвърча. // За летателен апарат – движа се, придвижвам се във въздуха.

От примерите, които го покриват, става ясно, че номинативното значение на глаголната лексема *летя* се реализира от обекта *крила*. Всички

останали (в речника са посочени 9) са преносни и са в различна степен отдалечени от посоченото за основно. Те са не само в различна степен отдалечени от него, но и се различават както по предметно-логическото си съдържание, така и по типа на връзките в семантичния контекст⁶. Създаването на преносни значения се извършва главно по метафоричен и метонимичен път и е в посока към ограничаване на свободата на съчетаемост, предпоставка за което е висшата степен на абстракция на определяемата (ключова, опорна) дума.

Деветото значение на глагола *летя*, посочено като диалектно, е определено така: За дъжд, сняг и под. – *валя* (в 1 знач.). То е мотивирано от основното, но се реализира като преносно в контекстова зависимост от опорната ключова дума – съществителното име *дъжд* (*сняг*) по признака "сходство или близост във функцията на два или повече предмета – действие или предназначение, осъществявано от предмета"⁷. Тук глаголът *летя* е достигнал пределния си семантичен обем, което го лишава от семантична избираемост. Така словосъчетанието *лети дъжд* (*сняг*) се превръща в несвободно, устойчиво. Формален показател за фразеологически свързаното значение на глаголната лексема е и лексикализираната и третолична форма.

Диалектната ограниченост на устойчивото съчетание *лети дъжд* [литѝ дѣш] е изведена на книжовно равнище със семантичния му еквивалент 'вали дъжд', а като илюстративен материал са приведени примери от *Бащин език*, I и II част на Драган Манчев, издадени в Пловдив през 1874 и 1881 г.: Покривът бива полегат, за да се стича водата, кога *лети дъжд*; Днес цял ден *лети сняг*.

Тази явно старинна конструкция е запазена и във фразеологизма *Сняг да лети*, пак няма да се налети о него, употребяван за характеристика на разточителен човек, прахосник (виж Фразеологичен речник на българския език, т. 2, С., 1975, с. 326).

В "Български диалектен атлас", т. 3, С., 1975, карта № 305, е картографиран следният лексикален ред глаголи със значение 'вали': [вѣе], [врне], [йде], [зайде], [летѝ], [сйпе]. Според М. Младенов диалектните лексикални различия тук могат да се обяснят с различния характерен признак, който е указание за различна оценка на десигната в процеса на номинацията⁸.

II. Общите езикови особености на говора в Криничное са добре проучени. Единодушно е мнението, че това е съртски говор, който съответства на същия в Шуменска околия. Ето как се обяснява този факт в "Атлас българских говоров в СССР": "От Шуменска област почти изцяло се е преселило населението на селата Могила, Равна, Кривна и Новосел. Част от населението

на Каспичан също се е преселило. В Бесарабия българите се заселили в четири различни села: Чешмà варуйта, Бабел, Анадòл и Кубей. Само в тези 4 села има различни говори на Шуменския диалект⁹.

По данни на Л. Милетич това са най-ранните жители на Придунавската равнина и затова по-късно заселилите се тук колонисти ги нарекли 'туканци', т. е. местни.

Като посочва този факт, позовавайки се безспорни факти и добре проучени документи, Св. Курдова пише: "Втората група преселници напуска крайните североизточни райони на България. Тя е многобройна и в Бесарабия наричат тези българи *тука̀нци*"¹⁰.

Не мога да се ангажирам с категорично отхвърляне на тая теза, но непредубеденият изследвач си задава въпроса: не е ли по-приемливо тази втора (многобройна) група да нарича вече заселилите се тук българи *тука̀нци*? Логически това е езиковият израз за етническото им приобщаване към по-рано уседналите тук съотечественици... В полза на тези разсъждения е и етимологията на съществителното независимо от морфологичните му форми: [тукàн], [тукàнин], [тукàнец]. У Н. Геров (Речник на българския език, т. 5, С., 1978, с. 378) *тука̀шенец*, *тука̀шенка* е свързано със значението на прилагателното *тука̀шен*: 'Който произхожда от тук, намира се или става тук': (Тукашната вода нийде я няма). В тълковните речници *тука̀шен* е обяснено и с *на̀шенски*, което от своя страна във второто си значение е тълкувано като 'който изхожда от нашите места' (Български тълковен речник, С., 1973, с. 1026). В тази последователност, щом прилагателните *тука̀шен* и *на̀шенски* са синоними, съответните субстантиви *тука̀нец* и *на̀шенец* също се отнасят към един синонимен ред, а защо да не се приеме, че са семантически еквивалентни. *Тука̀нец* (resp. *на̀шенец*), 'човек, роден на едно и също място с този, който говори – земяк'¹¹.

Кои от земяците на Криничное в териториалните предели на България са запазили съчетанието [летй дъш]? Данните от Български диалектен атлас, т. 3, С., 1975, карта № 305, са категорични – това са носителите на рупски говори. В различни фонетични варианти [л'етй], [летй], [лътй], [летй], [лътй], [литй] и др. го има редовна употреба в цялата Асеновградска околия, в много селища от Пещерско, Девинско, Ардинско, Смолянско, Санданско и по-рядко в Пловдивско, Благоевградско, Широколъшко. С този, макар и единичен лингвистичен факт, се подкрепя мнението на Б. Цонев, отстоявано още в началото на века, че "съртският, както и шуменският говор, е преселнически и е пренесен от южните български земи из областта на рупските говори или най-малко е смесен с преселници от тези земи"¹².

Как да приемем, че първите заселници в Бесарабия са от Шуменска околия, след като от карта № 285 в Български диалектен атлас (т. 2, С., 1961) става ясно, че лексикалната особеност [летй дъш] се среща в Беленско, Русенско, Разградско, Поповско, Търговишко и Провадийско?... Картографирана е и като специфична за Каспичан, Новопазарско, което, като носителка на диалекта, поставям под съмнение.

Съчетанието *летй дъжд* някои автори привеждат като доказателство за изконната общност на североизточните и югоизточните говори, а Ст. Стойков¹³, без да отрича тази общност, я посочва като особеност, която се среща само в част от съртския говор. И в тази част според посочените вече данни от Български диалектен атлас н я м а (разредка моя – Л. С.) селища от Шуменска околия.

Обобщено разсъжденията ни могат да се представят така: Безспорно е, че едни от първите български колонисти в Бесарабия са се заселили в днешното с. Криничное. Явно и там (както е по принцип) усядането е вървяло поетапно: най-напред е имало къшли, които по-късно прерастват в махали, за да се оформят след това границите на селото. Вероятно първите заселници – *тука̀нци*, са дошли от Асеновградско, запазвайки устойчивото съчетание [литй дъш] като говорна особеност, която трудно се поддава на асимилиране поради своята образност и прозрачна семантика.

На подобни размисли навежда още едно обстоятелство: в статията си "Български народни песни от с. Конгаз, Бесарабия" Г. Занетов пише, че "околните молдовани на Комрат и други гагаузки села винаги наричат гагаузите българи и никогаш гагаузи. Името българин преимуществено се отнася към гагаузите..."¹⁴. Не означава ли това, че първите колонисти, напуснали земята на прадедите ни, не са се пръснали много преди официално лансираната 1809 г.?... Или, както твърди Ст. Стойков, *преселници от рупската област* се срещат и през р. Марица в Пазарджишко, Пловдивско, Чирпанско, Новоагорско и Старозагорско. Те са *минали и Балкана, като са отишли* в Североизточна България, Добруджа, Бесарабия и Приазовието¹⁵. Щом гагаузите наричат себе си българи, факт, който сам по себе си е от изключителна важност за историческата наука, но не е от моята компетенция, а "по онова време думата *тука̀нин* е означавала *българин*, а пък *тука̀нски* – *български*"¹⁶, защо да не допуснем, че най-ранните заселници са от рупските диалектни области?... Ярката за тях лексикална особеност [литй дъш] е устояла на стихията на Шуменския съртски говор поради прозрачната си словообразователна структура и предвид емоционално-експресивната си натовареност, и по други – екстралингвистични причини. Тя обаче подчертава директната връзка на сегашните българи от Криничное с прадедите им от

Асеновградско. Съзнавам, че подобен извод е уязвим, тъй като подходът при решаване на глобални проблеми, какъвто е проблемът за миграцията на етническите българи, трябва да бъде многопосочен и комплексен. Предложеното становище може да бъде доразвито или отречено, но и в единия, и в другия случай то ще бъде в услуга на историческата научна истина.

БЕЛЕЖКИ

¹ Радева, В. Към проблемите на българската диалектна лексикология – В: Помагало по българска диалектология, С., 1984, 246–252.

² Бояджиев, Т. Българска лексикология. С., 1989, с. 68.

³ Радева, В. Цит. съч., с. 246.

⁴ Бояджиев, Т. Цит. съч., с. 54.

⁵ Радева, В. Цит. съч., с. 249.

⁶ Пак там, с. 246.

⁷ Бояджиев, Т. Цит. съч., с. 56.

⁸ Младенов, М. Диалектните лексикални различия и причините за тяхното появяване. – В: Помагало по българска диалектология, С., 1984, с. 88–99.

⁹ Атлас болгарских говоров в СССР, вступительные статьи, М., 1958, с. 11.

¹⁰ Курдова, Св. Бесарабските българи в Болградско – исторически и лингвистични бележки. – В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Том трети. В. Търново, 1994, с. 315.

¹¹ Синонимен речник на съвременния български книжовен език. С., 1980, с. 195.

¹² Цит. по Стойков, Ст. Рупските особености в съртския говор. – В: Помагало по българска диалектология. С., 1974, 88–99.

¹³ Стойков, Ст. Пак там, с. 94.

¹⁴ Цит. по Топалова, Св. За историята и езика на туканите в Бесарабия. – В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали, Том четвърти. В. Търново, 1995, с. 390.

¹⁵ Стойков, Ст. Българска диалектология. С., 1993, с. 120.

¹⁶ Топалова, Св. Цит. съч., с. 390.